

Հայաստանի վաղորդունակության տնտեսության ու նյութական արտադրության մեջ առաջացած արմատական տեղաշարժերն իրենց նկատելի հետքերն են թողնում տեղաբնակների հասարակական կյանքում: Արորային երկրագործության առաջացումը, անասնապահության ու որսորդության վերելքը, մետաղահանության, մետաղամշակության, արհեստների ու փոխանակային հարաբերությունների զարգացումը ի վերջո հանգեցնում են տղամարդու բացարձակ գերիշխանության տնտեսական և հասարակական ոլորտներում: Կնոջ հասարակական դերը հետզհետե սահմանափակվում է ընտանիքի ու տնային տնտեսության շրջանակներով: Կազմավորվող հայրիշխանական ընտանեկան մեծ համայնքը դառնում է հասարակության բաղկացուցիչ բջիջը և հիմնական տնտեսական միավորը, որի էական հատկանիշը նյութական բարիքների արտադրության ու սպառման կոլեկտիվ սկզբունքն է: Այդ պատճառով էլ հասարակության ունեցվածքային խոր տարբերակում չի նկատվում ոչ բնակատեղիների, ոչ էլ դամբարանային պեղածո նյութերի ուսումնասիրության ժամանակ:

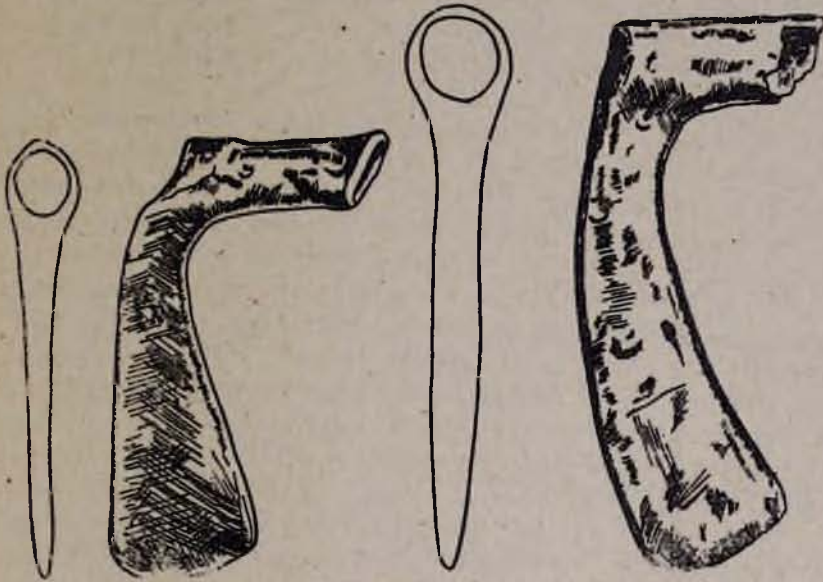
Դամբարանների ու կացարանների ձևերն ու հատկագծերը երկար ժամանակ մնում են անփոփոխ, շտարբերակված, ընտանեկան մեծ համայնքը արտադրության, բաշխման ու յուրացման միասնական մի բջիջ է՝ առանց ներքին խոր տնտեսական տրոհման: Սակայն ազգակցության և որոշ իմաստով նաև ժառանգականության առումներով այժմ մեծապես զարգանում է պատրիոկալ ուղղությունը, որը ավելի ուշ շրջանում հանգեցնում է համայնքի տրոհման:

5. ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՋԻ ԴԱՐԻ ՑԵՂԵՐՆ ՈՒ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

ԽՈՐԲԻՆԵՐ և ՈՐԲՐԾԱԳԻՆԵՐ — Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության էթնիկական կազմը վաղ և միջին բրոնզի դարից առաջ ընկած ժամանակների առումով ուսումնասիրողները ստիպված են բավարարվել սոսկ մարդաբանական ու հնագիտական նյութով, որ հնարավորություն չի տալիս հանգելու քիչ քան շատ որոշակի եզրակացությունների: Մարդաբանական բնորոշ տիպերի հետազոտությունը կարող է պարզել միայն ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի որոշ, կենսաբանական-ֆիզիկական կողմերը, բայց այն ոչինչ չի տալիս հասարակական-պատմական առումով, քանի որ մարդաբանական տիպի տարածման սահմանները երբեք չեն համընկնում ժողովուրդների և լեզուների տարածման սահմանների հետ: Մշակութային հաջորդականության ուսումնասիրությունը ևս այս առումով մեծ ծառայություն չի մատուցում, որովհետև մշակութի տարածման շրջաններն էլ անմիջականորեն չէ, որ կապվում են էթնիկական խմբավորումների գրաված տարածությունների հետ:

Վիճակը փոխվում է վաղ և միջին բրոնզի դարից սկսած, որի ուսումնասիրման համար հնարավոր է դառնում ներգրավել նաև այն գրավոր աղբյուրները, որոնք հասել են մեզ Հայկական լեռնաշխարհը շրջապատող ժողովուրդներից: Ահա այդ աղբյուրների տվյալների համադրումը հնագիտության նյութի տվյալների հետ հնարավորություն է տալիս արդեն հատատապես պլանդել, որ խնդրո առարկա տերիտորիայի մեզ հետաքրքրող ժամանակի մշա-

կուլթը հիմնականում ստեղծվել է ցեղերի մի խմբի կողմից, որոնք խոսում էին սերտ ազգակցության մեջ գտնվող լեզուներով— խուրրիական կամ ավելի կոնկրետ՝ խուրրի-ուրարտական ցեղերի կողմից։ Սրանք էլ դարձել են կարևորագույն բաղադրիչ մասերից մեկը այն ենթաշերտի, որի հիմքի վրա հետագայում կազմավորվել է հայ ժողովուրդը⁴⁵։ Վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. III հազարամյակում և երկրորդի սկզբներին, խուրրիական ցեղերն արդեն գերիշխող տարր էին Հայկական լեռնաշխարհի միջին մասում, նրան կից Հյուսիսային Միջագետքում և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում։

Խողովակաղորտ կացիներ. Ջոլ կոլոն, Անեհական

Խուրրիների բնակեցրած տերիտորիան շումերերեն կոչվում էր Սու-բիր, իսկ ակկադերեն՝ Սուբարտու կամ Շուբարտու։ Մ. թ. ա. II հազարամյակի և I հազարամյակի սկզբների գրավոր աղբյուրներում Հյուսիսային Միջագետքի բնիկները կոչվում են շուբարեցիներ։ Այս անունը պահպանվել է և հին հայկական պատմական Աղձնիք գավառի Շուպրիա (կամ Թերևս ավելի ճիշտ՝ Շուբ-

⁴⁵ Մարդաբանական հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ խուրրի-ուրարտական այս ցեղերի ֆիզիկական տիպը շարունակում է ապրել Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի ժամանակակից որոշ ժողովուրդների և մասնավորապես հայերի մեջ։ Սրանց մեջ գերակշռում է կարճագլուխությամբ և արծվաքիթ դեմքով բնորոշվող մարդաբանական այն տիպը, որը Լուշանը, Բունակը՝ և այլ մասնագետներ անվանել են արմենոիդ (armenoid)։ Եվրոպեոիդ մեծ ռասայի մասը կազմող բալկանա-կովկասյան փոքր ռասային պատկանող մարդաբանական այս տիպը ներկայացված է Հյուսիսային Միջագետքի, Ասորեստանի, հեթերի երկրի բարձրագույն դակներում և այն եգիպտական դամբարանային որմնակարներում, որոնցում պատկերված են հիշյալ երկրների բնակիչները։ Ջնայած այս բոլոր հանգամանքներին, մ. թ. ա. V—IV հազարամյակների հյուսիսական մշակույթի էթնիկական պատկանելության հարցը հնարավոր չէ լուծված համարել։

րիա) անվան մեջ⁴⁶։ Շուպրիայից դեպի հյուսիս-արևմուտք խուրրիները, համենայն դեպս մ. թ. ա. I հազարամյակում, բնակեցնում էին նաև վերին Եփրատի ձախափնյա տարածությունները և, հնարավոր է, Ճորոխի հովիտը։ Շուպրիայից արևելք, որպես խուրրիների բնակության հնարավոր վայրեր, հարկ է նշել Խուբուշկիան (Արևելյան Տիգրիսի հովիտը) և Ուրմիա լճից դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք ընկած լեռնային երկիրը։

Խուրրիները մ. թ. ա. III—II հազարամյակների եզրին տարածված էին Միջերկրական ծովի արևելյան ափին գտնվող Ուգարիտից սկսած դեպի արևելք՝ մինչև Առապիսա (այժմ՝ Քերքուքը՝ Քուրդիստանում) և Նուզի քաղաքները։ Հարավում նրանց զանգվածային բնակության տերիտորիան հասնում էր մինչև այն գիծը, որ սկսվում է արևմուտքում Օրոնտես գետի ափին գտնվող Համա քաղաքից և ձգվում մինչև այժմյան Խանեկինը՝ Իրաքի և Իրանի սահմանագլխին։

Ավելի դժվար է որոշել խուրրիների բնակեցման հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան սահմանները, որոնք անցնում են Հայկական լեռնաշխարհով։ Հայկական Տավրոսից հյուսիս, մ. թ. ա. հավանաբար արդեն II հազարամյակում ընկած էր ուրարտացիների էթնիկական տերիտորիան, ժողովուրդ, որ խոսում էր խուրրիերենին մոտ լեզվով և ուներ խուրրիականին շատ բանով նման մշակույթ։ Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ սկզբնապես խուրրիներն ու ուրարտացիները մի էթնոս են կազմել։ Լեզվական տվյալները, որոնք կարելի է ստանալ Թիշարի թագավորի արձանագրությունից, մղում են ենթադրելու, որ մ. թ. ա. II հազարամյակի սկզբին խուրրիների և ուրարտացիների նախնիները խոսել են միմյանց այնքան մոտ բարբառներով, որ այդ շրջանում նրանց կարելի էր համարել էթնիկապես միատարր զանգվածի առանձին ցեղեր կամ ցեղախմբեր։ Հայկական Տավրոսի լեռներից հարավ և վերին Եփրատի հովտում էթնիկական այս զանգվածի ցեղերը մտան խուրրիների կազմի մեջ, իսկ դեպի հյուսիս-արևելք, այսինքն Մեծ Զագ գետի վերին հոսանքի շրջանում, վանա լճի մոտ և ավելի հյուսիս, Արաքսի հովտի կողմերում ապրող ցեղերը՝ ուրարտացիների կազմի մեջ։ Մ. թ. ա. I հազարամյակում ուրարտացիների բնակման շրջանը մնում էր նույնը, իսկ խուրրիներինը էապես փոխվել էր և ամբողջական զանգված չէր կազմում։

Եթե ունենալ։ Ավելի հյուսիս՝ Արարատյան դաշտում, կարելի է ենթադրել երրորդ ցեղախմբի գոյությունը, որին, երկրի կրած էթնոմի անվան հիման վրա, պայմանականորեն կարելի է կոչել էթնոմի խումբ և որը ազգակից կարող է լինել ինչպես խուրրիներին, այնպես էլ ուրարտացիներին։ Հավանաբար հենց այս խմբին պատկանող ցեղերն են թողել Թոնդրի, Կիրովականի և Լճաշենի մ. թ. ա. II հազարամյակի թաղումների սքանչելի հուշարձանները, որոնք վկայում են խուրրիական աշխարհի հետ նրանց ունեցած մշակութային կապերի մասին⁴⁷։

⁴⁶ Ավելի ուշ շրջանում՝ մ. թ. ա. VII—VI դարերում «Սուբարտու» էր կոչվում Հյուսիսային Միջագետքի այն մասը (Արևմտյան Խաբուր գետի վերին հոսանքի շրջանը), որտեղ նախապես գտնվում էր Խուրրի-Միտանների պետության Վաշշուգանն մայրաքաղաքը։

⁴⁷ Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, I. Тбилиси, 1941, էջ 78 և հաջ., А. О. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., СА, 1957,

Կավից և Բարից արձանիկներ. Շենգավիթ և Քյուրափա

վորապես ներկայիս Վրաստանի (կուր գետի վերին հոսանքի շրջանը) տերիտորիայում հավանաբար բնակվում էին նախաքարթվելական լեզուներով խոսող ցեղեր: Ձնայած, որ այս լեզվախմբի վերաբերյալ մ. թ. ա. III—II հազարամյակներում գրավոր վկայություններ ամենևին չկան, լեզվաբանական նորագույն տվյալների համաձայն, քարթվելական հիմք-լեզվի գոյությունը կարելի է հասցնել մինչև մ. թ. ա. III հազարամյակը, ըստ որում նույն տվյալները հուշում են, որ նա գրավում էր կոմպակտ, ըստ երևույթին, լեռնոտ, մի տերիտորիա⁵¹:

Ակկադցիներ և արեմայան սեմիտներ: Այսպես կոչված «Արգավանդ կիսալուսնի»՝ Փյունիկյան ժողովրդի (այժմ՝ Լիբանանը) երկրագործական տերիտորիաներում, Ասորիքի հովիտներում, Հյուսիսային Միջագետքի հարթավայրերում և մեծ գետերի՝ Եփրատի ու Տիգրիսի երկայնքով, ինչպես նաև այս շրջանների միջև ընկած տափաստաններում մ. թ. ա. III—II հազարամյակում ապրում էին սեմական ժողովուրդներ: Փյունիկիայում, Ասորիքում, մասամբ Հյուսիսային Միջագետքում և ամենուր տափաստանային շրջաններում ապրում էին արեմտյան սեմիտները (քանանացիներ և ամորեացիներ), Եփրատի ու Տիգրիսի երկայնքով՝ արևելյան սեմիտները կամ ակկադցիները, որոնք հայտնի են ասորեստանցիներ և բաբելացիներ անուններով⁵²: Խուրրիների տարածման շրջանի հարավային մասը և սեմիտների տարածման շրջանի հյուսիսային մասը խառնվում էին իրար, և հողագործական շրջաններում ու քաղաքներում խուրրիներն ու սեմիտներն ապրում էին կողք-կողքի:

Հնդեվրոպացիներ: Վերը հիշված էթնիկական զանգվածները կամ տեղական էին, կամ էլ ուսումնասիրվող տերիտորիայի վրա հաստատվել էին ոչ ուշ, քան մ. թ. ա. III հազարամյակում: Սրանց կողքին հին Առաջավոր Ասիայում ապրում էին նաև այլ լեզվաընտանիքի ներկայացուցիչներ, որոնք այստեղ հայտնվել էին ավելի ուշ, բայց համեմայն դեպս. բավական հին ժամանակներում: Խոսքը վերաբերում է լեզուների հնդեվրոպական ընտանիքին, որ Առաջավոր Ասիայում ներկայացված էր հետևյալ լեզվաճյուղերով՝ անատոլիական, հնդիրանական, ինչպես և փոյուզական ու հայկական:

Խեթեր և լուվիացիներ: Ամենից վաղ Մերձավոր Արևելքում հայտնվել են անատոլիական ճյուղի լեզուների կրողները⁵³:

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի լեզուների պատմության մասին ընդհանուր պատկերացումներից հետևում է, որ դժվար թե դրանք այստեղ հայտնված լինեն մ. թ. ա. III հազարամյակի կեսերից առաջ: Հնդեվրոպական անատոլիական լեզուները ներթափանցել են Փոքր Ասիա հավանաբար Բալկանյան թերակղզուց:

⁵¹ Քարթվելական լեզուների ծագման մասին տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, էջ 18, Գ. Ա. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М. 1962, էջ 37:

⁵² «Ասորեստանցիներ» — աշշուրայու, կոչվում էին միայն ապագա Ասորեստանի հիմնական կորիզը հանդիսացող Աշշուր քաղաքի բնակիչները, իսկ բաբելացիները՝ Բաբելոն քաղաքի բնակիչները, որը մ. թ. ա. XVII դարում միայն զարձակ Հարավային Միջագետքի մայրաքաղաքը:

⁵³ Անատոլիական լեզուների մասին տե՛ս В. В. Иванов, Хеттский язык, М., 1963, էջ 8 և հետ.:

Փոքրասիական հնագիտական մշակույթի մեջ մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջին քառորդում իրոք ի հայտ են եկել էական փոփոխություններ: Այդ փոփոխությունները վկայում են, որ այստեղ երևան են եկել էթնիկական նոր տարրեր, որոնք կարող են նույնացվել հին անատոլիացիների հետ, բայց նրանք եկել են ավելի շուտ արևմուտքից և ոչ թե արևելքից: Բոլոր դեպքերում մ. թ. ա. II հազարամյակում հին անատոլիացիները բնակեցնում էին Փոքր Ասիա թերակղզու մեծ մասը, լեզվական տեսակետից բաժանվելով երկու ենթախմբի՝ հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևելյան:

Թերակղզու հարավային մասը և Տավրոսի լեռները զբաղեցնում էին լուվիական ցեղերը, որոնց բարբառները պատկանում են անատոլիական լեզուների հարավ-արևելյան ենթախմբին: Նույն ենթախմբին է պատկանել նաև պալայացիների լեզուն, որոնք ենթադրաբար բնակվելիս են եղել Հալիս (Կըզըլ-իրմակ) գետի վերին հոսանքի շրջանում:

Հյուսիս-արևմտյան ենթախմբին են պատկանում նախ և առաջ բուն խեթերը⁵⁴, Ֆիգիկական և մշակութային տեսակետներից խեթերին չի կարելի համարել պարզապես եկվոր-հնդեվրոպացիներ: Ժողովրդի հիմնական մասը, անկասկած, կազմում էին նախախեթերը, որոնք կորցրել էին իրենց նախկին լեզուն և անցել հնդեվրոպական «խեթերենին» (նեսիերեն): Թեև խեթերենի հիմնական բառապաշարն ու քերականությունը, անկասկած, հնդեվրոպական են, բայց և այնպես նախախեթերենը մեծ ազդեցություն է ունեցել այդ լեզվի վրա, հատկապես հնչյունաբանության և բառապաշարի ասպարեզում:

Խեթերի բնակության վտյուրը պետք է համարել Հալիս գետի ոլորանի ներսում և Հալիսից անմիջապես դեպի հարավ ընկած տերիտորիան՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում, մինչև ներկայիս Կեսարիան:

Մ. թ. ա. II հազարամյակում խեթերից ու լուվիացիներից դեպի արևմուտք ապրող անատոլիական ցեղերի լեզուները մեզ հայտնի չեն: Բայց ավելի ուշ, սկսած մ. թ. ա. XII դարից, կրթ անատոլիական լեզուները Կենտրոնական Փոքր Ասիայից դուրս են մղվում եկվորների հաջորդ՝ փուլոգիական ալիթի կողմից, թերակղզու արևմուտքում, հարավ-արևմուտքում և հարավում անատոլիական լեզուները պահպանվում են: Դրանք էին. լյուդիացիների լեզուն՝ արևմուտքյան ծովագերի կենտրոնում (հյուսիս-արևմտյան ենթախմբ), լիկիացիների լեզուն՝ հարավ-արևմուտքում (մոտիկ է լուվիերենին), «հիերոգլիֆային խեթերենը» (լուվիերենի բարբառ)՝ թերակղզու հարավ-արևելյան մասում ու

54 Այս տերմինը գիտության մեջ ծագել է այն ժամանակ, երբ Փոքր Ասիայում, մ. թ. ա. II հազարամյակում տիրած էթնիկական իրադրությունը դեռևս բավականաչափ պարզ չէր: Ներկայումս պարզված է, որ այն թագավորությունը, ուր իշխում էին խեթերը, իր մայրաքաղաքի՝ Խաթթիի (այլ կերպ՝ Խաթթուս կամ խեթերեն՝ Խաթթուաս) անունով նույնպես կոչվել է Խաթթի: Բայց ժողովրդի լեզուն այդպես չի կոչվել (հավանորեն այն կոչվել է նեսիերեն), իսկ խեթերեն կամ խեթերեն է կոչվել Խաթթի քաղաքի բնիկ ազգաբնակչության ոչհնդեվրոպական լեզուն: Սակայն խեթեր և խեթերեն տերմինները, նեսիեր և նեսիերեն չհաստատվ արդեն այնքան հաստատ են մտել գիտական շրջանառության մեջ, որ դժվար է դրանցից հրաժարվել: Այդ պատճառով էլ Խաթթիի բնիկներին (իրենց ոչ հնդեվրոպական լեզվով) խեթական թագավորությունում գերիշխող և նեսիերեն խոսող ժողովրդից տարբերելու համար կոչում ենք նախախեթեր, իսկ նեսիերեն խոսողներին՝ խեթեր:

Հյուսիսային Ասորիքում և այլն: Խեթերից արևելք բնակվում էին հայասական ցեղերը:

Կարևոր է ընդգծել, որ մ. թ. ա. I հազարամյակում շրջակա ժողովուրդները խաթի, խաթե անունով կոչում էին ոչ թե որոշակի ժողովրդի, այլ առհասարակ նախկին խեթական տերության և դեռ ավելին՝ նփրատի և Միջերկրական ծովի միջև ընկած բոլոր շրջանների ողջ բնակչությանը:

Հնդեուրապական ճյուղի լեզուների կրողները: Հնդեվրոպական լեզուների միանգամայն այլ, անատոլիականից բավական հեռու և նրա հետ անմիջական առնչություն չունեցող ճյուղի է պատկանում ևս մեկ լեզու, որը վկայված է Առաջավոր Ասիայում մ. թ. ա. II հազարամյակի երկրորդ և երրորդ քառորդում⁵⁵ մարդկանց և աստվածների համեմատաբար փոքրաթիվ հատուկ անուններով (ի միջի այլոց, նաև խուրիական Միտաննի պետության թագավորների անուններով): Այդօրինակ անունների տարածման սահմանը համընկնում է Միտաննի պետության ազդեցության տարածման սահմանի հետ (Իրանի նախալեռներից մինչև Պաղեստին): Այս լեզվից որոշ բառեր են պահպանվել նաև խուրիական ծագում ունեցող ձիաբուծական մի տրակտատում, որ վերաբերում է XIV դարի վերջերին: Այդ լեզվի անվանումն անհայտ է: Լեզուն պատկանել է հնդեվրոպական ընտանիքի արիական (հնդիրանական) ճյուղին: Ընթացում են, որ այս ռարեմտահնդիրանական» լեզվով խոսողները կատարելագործել են Առաջավոր Ասիայում արդեն նախապես, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերից, գոյություն ունեցող ձիաբուծությունը և ձիերով մարտականքերի կիրառումը, հանգամանք, որ իր ազդեցությունն է գործել հին-արևելյան տեխնիկայի զարգացման, ինչպես և քաղաքական իրադարձությունների ընթացքի վրա: Առաջավոր Ասիայի մշակութային ու էթնիկական համապատկերում նրանք այլ հետք չեն թողել⁵⁶:

Սրանք էին ահա էթնիկական գործող միավորները պատմական այն իրադարձությունների, որոնք Հայկական լեռնաշխարհում և նրան սահմանակից երկրներում նախորդեցին հայ ժողովրդի կազմավորմանը:

⁵⁵ Այս տարրի շփումը խուրիների հետ տեղի է ունեցել Իրանական բարձրավանդակի հյուսիս-արևմտյան մասում, մ. թ. ա. XVII դարից առաջ: Սակայն Միտաննի պետության կազմավորման պահին (մ. թ. ա. XVI դար), հնդիրանական այդ տարրը արդեն մահանում էր, թեև խուրիական ավազանու շրջանում դեռևս հանդիպում էին հնդիրանական հատուկ անուններ:

⁵⁶ Տե՛ս A. Kammenhuber, Die Arier im Vorligen Orient, Heidelberg, 1968.